

Monika Dorota Adamczyk

Postawy Polaków wobec osób starszych i starości

Wstęp

W ostatnim ćwierćwieczu w Polsce nastąpiło istotne spowolnienie rozwoju demograficznego i odnotowano postępujące zmiany w strukturze wieku polskiego społeczeństwa. Zgodnie z danymi Głównego Urzędu Statystycznego liczba ludności w Polsce w 2013 roku wynosiła 38 495 659 osób¹, z czego w miastach zamieszkiwało 23 257 909, a na wsi 15 237 750 osób. Przyrost rzeczywisty był ujemny i wyniósł -0,1%². Ogółem w miastach odnotowano ujemny przyrost na poziomie -0,3%, obszary wiejskie zaś w przeciwieństwie do miast charakteryzuje dodatni przyrost na poziomie +0,3%³. Proces starzenia się ludności zależy od dwóch zasadniczych czynników. Po pierwsze, jest on skutkiem postępu w medycynie, dzięki któremu następuje wydłużenie trwania życia ludzkiego, a co ważniejsze, wydłuża się okres trwania życia w zdrowiu. Drugim czynnikiem determinującym zmiany w strukturze ludności Polski jest malejący poziom dzietności. W demografii starzenie się ludności oznacza zwiększanie odsetka osób starszych przy jednoczesnym zmniejszaniu odsetka dzieci. Istnieje wiele miar i klasyfikacji stopnia zaawansowania starzenia populacji, m.in. struktura ludności w podziale na biologiczne grupy wieku⁴, udział ludności w wieku 65 lat i więcej w populacji ogółem czy mediana wieku ludności. Relacje ilościowe między podstawowymi grupami wieku ludności (0–14 lat – „dzieci”, 15–64 lat – „dorośli”, 65 lat i więcej – „starsi”) pozwalają określić istniejące w społeczeństwie relacje międzypokoleniowe oraz ocenić poziom starości demograficznej. W literaturze jako metrykalny próg starości przyjmuje się wiek 60 lat lub – coraz częściej – 65 lat. W niniejszym opracowaniu przyjęto, że starsi wiekiem to osoby w wieku 60 lat i więcej.

1 GUS, Komunikat dotyczący liczby mieszkańców: <http://stat.gov.pl/dla-mediow/komunikaty-prasowe/komunikaty-i-oswiadczenia/wyjasnienie-dotyczace-liczby-mieszkanco-w-polski,10,1.html> lub Eurostat <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tps00001&plugin=1> [Dostęp: 06.04.2015].

2 GUS, *Rocznik Demograficzny. Stan i struktura ludności*, Warszawa 2014, s. 80-81.

3 GUS, *Rocznik Demograficzny. Bilans ludności*, Warszawa 2014.

4 W biologii i medycynie starość określa tę fazę biologicznego rozwoju osobniczego, która następuje po okresie życia ustroju nazywanym wiekiem dojrzłym.

Tabela 1. Stan i struktura ludności według wieku w latach 1989–2013

Lata	1989	2000	2013
Ludność Polski ogółem [tys.]	37 988	38 254,0	38 495,7
w tym osoby w wieku 65 lat i więcej [%]	10	12,3	14,7
w tym osoby w wieku 45–59/64 lat [%]	18	21,0	23,5
w tym osoby w wieku 0–14 lat [%]	25	19,0	14,9

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS – Tablice: Stan i struktura ludności według wieku. <http://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ludnosc/ludnosc/struktura-ludnosc-i,16,1.html> [Dostęp: 15.05.2015].

Cel i metoda

Zmiany w strukturze demograficznej społeczeństwa sprawiają, że osoby starsze stają się grupą społeczną o istotnym znaczeniu dla działań podejmowanych w wielu sferach życia społecznego, politycznego i gospodarczego. Wyzwaniem stojącym nie tylko przed polityką społeczną państwa, ale i przed osobami starszymi będzie jak najbardziej efektywne wykorzystanie kapitału ludzkiego i społecznego „srebrnej populacji”. Tylko uruchomienie zasobów własnych pozwala seniorom na przeżycie schyłkowej fazy życia w satysfakcjonujący sposób. W kontekście zmniejszającego się udziału rodziny w opiece nad osobami starszymi, przy jednoczesnym wzroście liczby samotnych osób starszych⁵, tym ważniejsze wydaje się monitorowanie i analizowanie postaw wobec starości w ogóle. Badania opinii publicznej

5 Kolejną konsekwencją demograficznego starzenia się społeczeństwa polskiego jest singularyzacja starości. W jej wyniku następuje coraz częstsze samotne zamieszkiwanie osób starszych. Koniecznością staje się zatem z jednej strony przygotowanie dla nich odpowiedniego systemu opieki, a z drugiej strony podniesienie poziomu szeroko rozumianej aktywności nie tylko osób powyżej 65 roku życia, ale również osób w wieku produkcyjnym niemobilnym, czyli 45+. Takie przygotowanie populacji dorosłych Polaków pozwoli na efektywniejsze i pełniejsze wykorzystanie potencjału, jakim dysponują te grupy wiekowe. M. Adamczyk, BALL. *The Mapping Project Looking forward to a dynamic Third Age NATIONAL REPORT – Poland*, Uniwersytet Trzeciego Wieku, Lublin 2014. Według prognoz GUS w 2030 roku ogółem 53,3% gospodarstw jednoosobowych będzie prowadzonych przez osoby w wieku co najmniej 65 lat, w tym 17,3% przez osoby w wieku 80 lat i więcej. J. Czapiński, P. Błędowski, *Aktywność społeczna osób starszych w recepcji Polaków. Diagnoza społeczna 2013*, Departament Analiz Ekonomicznych i Prognoz Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej, Warszawa 2014, s. 65-70.

na temat starości i roli osób starszych w zbiorowości są jednym z aspektów diagnozy sytuacji seniorów. Analizy takie są ważne także dlatego, że mogą wpływać na jakość życia ludzi starszych, wyznaczając dostępne dla seniorów obszary aktywności i wskazując bariery niechęci czy stereotypów. Przyjmowane wobec starości postawy często decydują o marginalizacji osób starszych i ich przedwczesnym „samowykluczeniu” z życia społecznego. Można więc mówić o swoistym sprzężeniu zwrotnym. Opinia kształtuje w pewnym zakresie sytuację konkretnych grup, a rzeczywistość, jakiej doświadczają te grupy, może zmieniać „utarte” opinie i sądy, w tym przypadku dotyczące starości. Wspomniane analizy są również istotne z punktu widzenia działań zmierzających do upowszechnienia w Polsce zasad aktywnego starzenia się⁶.

Prezentowane wyniki badań wpisują się w nurt przywołanych wyżej analiz. Postawiono m.in. tezę o ukształtowaniu się negatywnych postaw wobec osób starszych, które skutkują „samowykluczeniem się” seniorów z różnych obszarów życia społecznego. W celu weryfikacji przyjętego założenia badawczego poddano analizie m.in. kwestie nastawienia do osób starszych, oceny ich miejsca w społeczeństwie, oczekiwań dotyczących starości i obszarów aktywności, w których mogą się realizować osoby starsze. Analiza prowadzona była na poziomie indywidualnego odbioru starości jako procesu i na poziomie ogólniejszym, społecznego odbioru osób starszych i starości. Wynika to z przyjętego w badaniach założenia, że o miejscu i roli danej grupy w społeczeństwie decydują dwa wymiary życia społecznego: indywidualny i społeczny. Szczególnie interesujący jest sposób, w jaki społeczny obraz starości jest konstruowany w obrębie społeczeństwa konsumpcyjnego, którym staje się społeczeństwo polskie⁷. Badania miały odpowiedzieć m.in. na pytania, czy takie zmienne niezależne jak płeć, wiek współwystępują z określonymi postawami wobec osób starszych i własnej starości. Badanie „Postawy Polaków wobec osób starszych”

6 Niski poziom zdolności społeczeństwa polskiego do aktywnego starzenia się potwierdzają wyniki wielu badań. W rankingu ogólnym krajów UE z 2012 roku dotyczącym potencjału osób starszych w obszarze zatrudnienia, życia społecznego, samodzielnej egzystencji oraz możliwości aktywnego starzenia się Polska zajmuje ostatnie, 27 miejsce. Active Ageing Index, <http://www1.unece.org/stat/platforma/display/AAI/II.+Ranking> [Dostęp: 06.05.2015].

7 Procesowi starzenia się społeczeństw oraz postępującej medykalizacji i technicyzacji ludzkiego organizmu towarzyszy wzrost zainteresowania ciałem jako istotnym wymiarem zarówno życia zbiorowego, jak i codziennej egzystencji jednostek, nie wtóruje temu jednak refleksja nad starością jako naturalnym i nieuniknionym etapem w życiu ludzkim. Zob. T. Frąckowiak, M. Kapała, A. Zubik, A. Cieślak, *Konstruowanie obrazu starości i jego implikacje społeczne a perspektywa danych empirycznych*, [w:] J. T. Kowaleski, P. Szukalski (red.), *Starość i starzenie się jako doświadczenie jednostek i zbiorowości ludzkich*, Zakład Demografii UŁ, Łódź 2006, s. 312-318; E. Miszczak, *Stereotypowy obraz człowieka starego w Polsce*, [w:] J. T. Kowaleski, P. Szukalski (red.), *Starość i starzenie się jako doświadczenie jednostek i zbiorowości ludzkich*, Zakład Demografii UŁ, Łódź 2006, s. 305-311.

przeprowadzone zostało na ogólnopolskiej reprezentatywnej statystycznie próbie Polaków w wieku 15 lat i więcej (N = 1010) na podstawie kwestionariusza zawierającego 14 pytań głównych oraz bloku pytań socjodemograficznych. Przeprowadzenie badania zlecono Instytutowi Millward Brown SMG/KRC w połowie grudnia 2014 roku.

Postawy Polaków wobec osób starszych

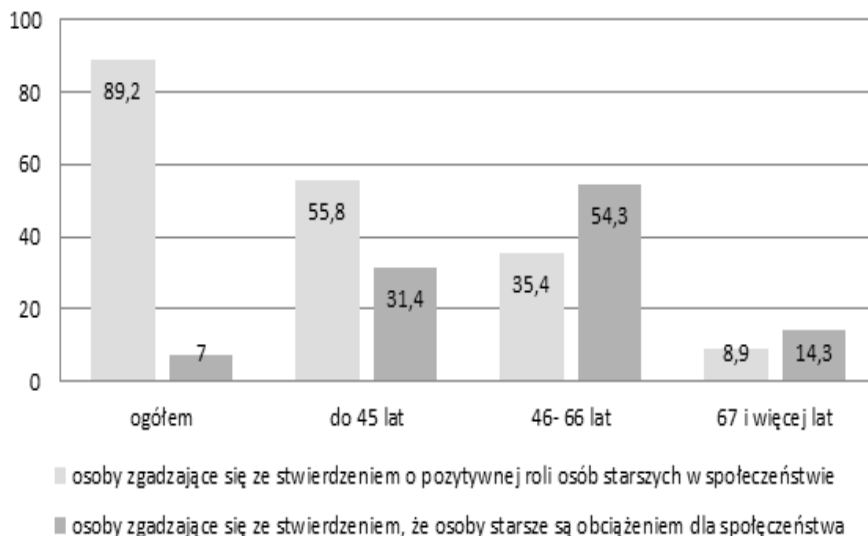
Ogółem 89% Polaków uważa, że osoby starsze pełnią ważną rolę w społeczeństwie. Jedynie 7% badanych postrzega tę grupę wiekową jako obciążenie dla społeczeństwa, a 4% nie ma na ten temat zdania. Znacznie częściej pozytywną opinię na temat roli osób starszych w społeczeństwie wyrażają kobiety (52%) niż mężczyźni (48%). Fakt, że to kobiety częściej niż mężczyźni wskazują na pozytywne skutki wypełniania przez osoby starsze ról społecznych, może wynikać z ich większego zaangażowania w nieodpłatną działalność na rzecz rodziny i środowiska w wieku powyżej 55 roku życia, a więc w okresie poprzedzającym starość i we wczesnej fazie starości. Wolumen czasu, jak i charakter pracy wykonywanej przez kobiety wskazuje na ich większe niż w przypadku mężczyzn zaangażowanie na rzecz rodziny. Jak wynika z raportu GUS *Wolontariat i inne formy pracy niezarobkowej poza gospodarstwem domowym – 2011*, roczne zaangażowanie w pracę niezarobkową mierzone liczbą poświęconych na tę pracę godzin, a nie odsetkiem osób ją wykonujących, wskazuje na wyraźne dysproporcje między kobietami i mężczyznami. Niemal 2/3 wolumenu pracy niezarobkowej wypracowane zostało w 2010 roku przez kobiety. Zdecydowanie bardziej absorbujące czasowo zaangażowanie kobiet widoczne było w ramach pracy niezarobkowej świadczonej indywidualnie (kobiety tworzyły 68% wolumenu tej pracy), w szczególności na rzecz rodziny niezamieszkującej w tym samym gospodarstwie domowym (udział kobiet – 70%)⁸.

Przeprowadzone badania nie potwierdziły hipotezy zakładającej, że wraz z wiekiem rośnie przekonanie o pozytywnej roli osób starszych w społeczeństwie. Okazuje się, że najbardziej przychylnie oceniają rolę osób starszych Polacy w wieku do 45 lat, a najmniej pozytywnie w przedziale wiekowym 46–66 lat. Ciekawe, że to właśnie osoby z tego ostatniego przedziału wiekowego najbardziej angażują się w pomoc rodzinie. Jak wynika z analiz GUS prowadzonych pod kątem struktury wolumenu pracy niezarobkowej według wieku osób ją świadczących, widoczne jest wyraźne odchylenie od struktury ludności Polski w wieku 15 lat i więcej. Największy wkład w wolumen całej pracy niezarobkowej miały osoby

8 GUS, *Wolontariat w organizacjach i inne formy pracy niezarobkowej poza gospodarstwem domowym – 2011*, Warszawa 2012, s. 59.

w wieku 45–64 lat – ich zaangażowanie stanowiło ponad połowę całego zmierzonego czasu pracy niezarobkowej⁹. Taki stan rzeczy potwierdza wynikające z przeprowadzonych badań „Postawy Polaków wobec osób starszych” przypuszczenie o różnicowaniu w zależności od wieku postrzegania roli osób starszych w społeczeństwie, jednak niezgodnie z postawioną hipotezą.

Wykres 1. Ocena roli osób starszych w społeczeństwie według grup wiekowych [%]

Źródło: opracowanie na podstawie badań własnych.

Przyczyn takiego rozkładu odpowiedzi można upatrywać m.in. w tym, że to właśnie osoby po 45 roku życia zaliczane są do ekonomicznej grupy wiekowej określanej jako wiek produkcyjny niemobilny¹⁰, częściej doświadczają przejawów dyskryminacji ze względu na wiek na rynku pracy¹¹.

⁹ Tamże, s. 60.

¹⁰ Podział na grupy wiekowe stosowany w statystykach publicznych. Wiek przedprodukcyjny – wiek, w którym ludność nie osiągnęła jeszcze zdolności do pracy, tj. grupa wiekowa 0–17 lat. Wiek produkcyjny – wiek zdolności do pracy: dla mężczyzn grupa wieku 18–64 lat, dla kobiet – 18–59 lat. Wiek produkcyjny mobilny – grupa wieku produkcyjnego obejmująca ludność w wieku 18–44 lat. Wiek produkcyjny niemobilny – grupa wieku produkcyjnego obejmująca ludność w wieku: mężczyźni – 45–64 lat, kobiety – 45–59 lat. Wiek poprodukcyjny – wiek, w którym osoby zazwyczaj kończą pracę zawodową, tj. dla mężczyzn – 65 lat i więcej, dla kobiet – 60 lat i więcej. GUS, *Metainformacje*, <http://stat.gov.pl/metainformacje/slownik-pojec/definicje-pojec/862,pojcie.html> [Dostęp: 16.04.2015].

¹¹ W literaturze przedmiotu można znaleźć przykłady badań analizujące podstawowe przejawy dyskryminacji z uwagi na wiek. Zob. ARFP (Akademia Rozwoju Filantropii w Polsce), *Rynek pracy a osoby bezrobotne 50+. Bariery i szanse*, Raport, Warszawa 2007; Eurobarometr,

Instytucje rynku pracy przyjmują, że osoby w tym przedziale wiekowym nie są już chętne do zmiany miejsca pracy, doksztalcania się lub przekwalifikowania w celu zmiany stanowiska. Takie założenie skutkuje mniejszymi inwestycjami (w postaci kursów doszkalających, finansowania studiów) w kapitał ludzki pracowników w wieku 45–66 lat. W sferze zatrudnienia można wskazać następujące przejawy dyskryminacji ze względu na wiek:

- wywieranie nacisku na osoby starsze w celu zmuszenia ich do przejścia na emeryturę;
- niski odsetek zatrudniania osób starszych;
- nieatrakcyjna, niskopłatna i najczęściej tymczasowa oferta zatrudnienia kierowana do osób starszych;
- uniemożliwianie korzystania ze szkoleń zawodowych, w których uczestniczą młodszy pracownicy;
- zwalnianie starszych pracowników w chwili osiągnięcia przez nich wieku emerytalnego¹².

Inną przyczyną uznawania seniorów za obciążenie dla społeczeństwa przez osoby w wieku 46–66 lat może być przejmowanie przez nie sprawowania opieki nad starszymi, niesamodzielnymi i chorymi członkami rodziny. To właśnie osoby z tego przedziału wiekowego najczęściej wykazują ten rodzaj nieodpłatnej pracy świadczonej na rzecz rodziny. Jak wynika z raportu GUS. *Wolontariat w organizacjach i inne nieodpłatne formy pracy niezarobkowej*, zaangażowanie w pracę niezarobkową świadczoną bezpośrednio zadeklarowało 25,9% respondentów, co odpowiadało 8,2 mln osób w wieku 15 lat i więcej. Indywidualna pomoc kierowana była najczęściej do rodziny i znajomych. Osoby deklarujące zaangażowanie w pracę niezarobkową na rzecz członków rodziny niezamieszkujących wspólnie stanowiły 19,3% populacji badania¹³. Czynne uczestniczenie w opiece nad drugą osobą może zmieniać postrzeganie osób starszych – z samodzielnych i decyzyjnych w przeszłości na zależne od opieki innych w wieku starszym.

Wśród zgadzających się ze stwierdzeniem, że osoby starsze są obciążeniem dla społeczeństwa, najwięcej, bo blisko 4%, wskazuje na niesamodzielną i zależność od innych, co potwierdzają dane zaprezentowane na

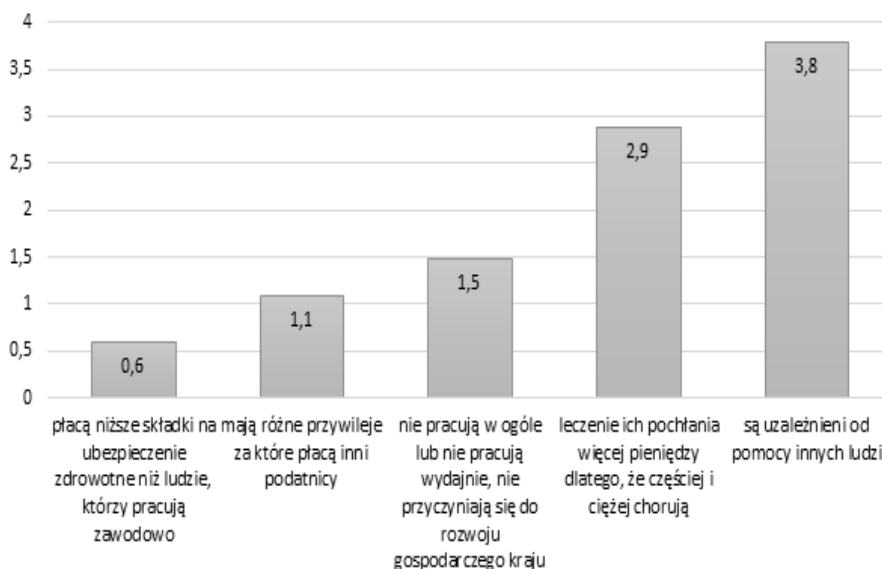
Discrimination in Europe. Executive summary. Komisja Europejska, Bruksela 2003; Eurobarometr, *Discrimination in the European Union*, Komisja Europejska, Bruksela 2007; M. Halicka, *Satysfakcja życiowa ludzi starych*, Akademia Medyczna, Białystok 2004; K. Kędziora, K. Śmieszek, M. Zima, *Równe traktowanie w zatrudnieniu. Przepisy a rzeczywistość*, Raport z monitoringu ogłoszeń o pracę, Polskie Towarzystwo Prawa Antydyskryminacyjnego, Warszawa 2009.

12 R. Kijak, Z. Szarota, *Starość między diagnozą a działaniem*, Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich, Warszawa 2013, s. 96.

13 GUS, *Wolontariat w organizacjach...*, s. 45.

wykresie 1, zgodnie z którymi ocena roli osób starszych w społeczeństwie zmienia się wraz z wiekiem respondentów.

Wykres 2. Powody, dla których osoby starsze są postrzegane jako obciążenie dla społeczeństwa [%]

Źródło: opracowanie na podstawie badań własnych.

Analizując rozkład odpowiedzi respondentów, można dojść do wniosku, że postrzeganie osób starszych jako obciążenia dla społeczeństwa jest różnicowane – poza wiekiem – również przez wykształcenie. Osoby z wykształceniem wyższym znacznie rzadziej niż osoby z innym poziomem wykształcenia zgadzały się z tym stwierdzeniem (odpowiednio 20% wykształcenie podstawowe; 28,6% zasadnicze zawodowe; 44,3% średnie i tylko; 7% wykształcenie wyższe).

Należy podkreślić, że prowadzone analizy potwierdziły pozytywne nastawienie Polaków do osób starszych: aż 89% respondentów jest przekonanych, że osoby starsze są potrzebne w społeczeństwie. Jeśli przyjrzeć się powodom, dla których respondenci zgadzają się z tym stwierdzeniem, okaże się, że do najważniejszych zaliczane są: czas, jaki seniorzy przeznaczają dla wnuków, chorych i starych członków rodziny (62,6%), doświadczenie i wiedza, której brakuje ludziom młodszym (62,5%), oraz rola „srebrnego pokolenia” w przekazie wiedzy historycznej i kultywowaniu tradycji (54,3%). Szczególnego znaczenia nabiera w tym kontekście wartość pracy wykonywanej przez dziadków, polegającej na opiece nad wnu-

kami. Jak wynika z danych zawartych w raporcie poświęconym kapitałowi intelektualnemu Polski, w naszym kraju seniorzy przeznaczają na rzecz rodziny najwięcej czasu wśród krajów europejskich¹⁴. Na taki poziom zaangażowania polskich seniorów na rzecz rodziny z jednej strony mogą wpływać uwarunkowania kulturowe, a więc m.in. trwalsze więzi rodzinne, istnienie rodzin wielopokoleniowych, zwłaszcza w środowiskach wiejskich. Z drugiej strony mogło za tym stać stopniowe wycofywanie się państwa w okresie transformacji z zapewniania opieki nad dzieckiem w wieku przedszkolnym i młodszym, co doprowadziło do powstania instytucjonalnej luki, którą w znacznym zakresie wypełniają dziadkowie¹⁵. Rozszerzają oni i wzbogacają świat dzieci o kilka istotnych elementów, które stanowią o ich znaczącej roli w przekazie wiedzy historycznej i kulturowej. To oni są świadkami historii, bo pamiętają świat z czasów, kiedy rodziców jeszcze nie było. Dysponują wiedzą, kompetencjami społecznymi i doświadczeniem, którymi dzielą się z wnukami. Podtrzymują więzi międzypokoleniowe. Kultuwują tradycje rodzinne i patriotyczne. Z racji wieku i przeżytych doświadczeń, a także z powodu braku obciążeń codziennymi obowiązkami zawodowymi mają dystans do wielu spraw i przede wszystkim... mają czas. Wskazując na schyłek życia, umożliwiają dzieciom doświadczenie upływu czasu i konieczność mądrego nim gospodarowania. W realiach nienormowanego lub zadaniowego czasu pracy i wobec nieustannie przyspieszającego tempa współczesnego życia dziadkowie, jeśli się już nie spieszą, są często również wyrozumiali i cierpliwi dla wnuków, a co ważne, ich czas przebywania z dziećmi nie jest przeliczany na złotówki. Pozwala to bardzo wielu rodzinom na pracę zawodową obojga rodziców¹⁶.

Osoby starsze są doceniane przez respondentów także ze względu na inne aspekty społeczne. Ankietowani wskazują na pomoc finansową świadczoną przez seniorów członkom swoich rodzin. W przypadku wsparcia finansowego rodziny należy podkreślić, że obecnie finansowe transfery międzypokoleniowe przyjmują kierunek od osób starszych do młodszych, co oznacza, że znacznie większy odsetek osób starszych – około 30% – przekazuje środki na rzecz rodziny niż otrzymuje wsparcie, średnio 7%¹⁷. Takie międzypokoleniowe transfery nabierają szczególnego znaczenia na wsi czy – jak wynika z badań przeprowadzonych przez W. Warzywodę-Kruszyńską – w enkla-

14 *Raport o kapitale intelektualnym Polski*, Warszawa 2008, s. 125, <http://obserwatorium.cmsiko.pl/sites/default/files/2011-07-27-11-06-10.pdf> [Dostęp: 15.04.2015].

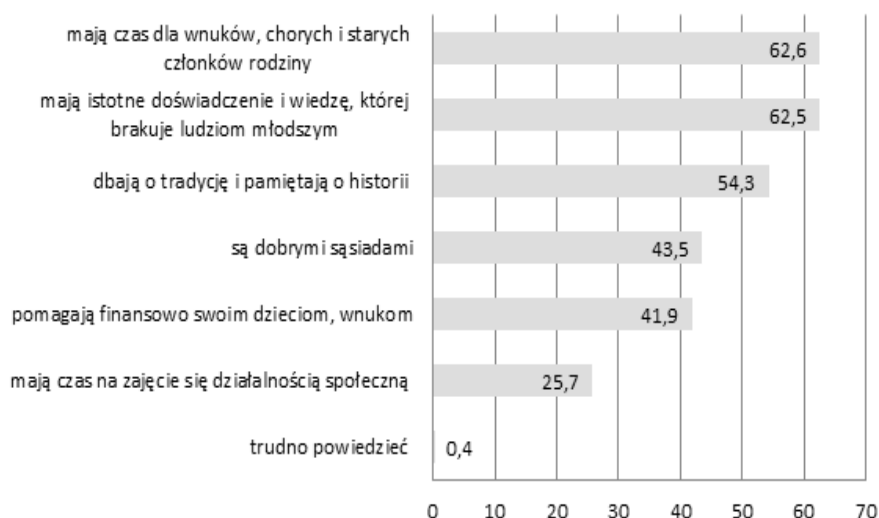
15 R. Bakalarczyk, *Ubóstwo wśród ludzi starszych*, [w:] M. Syska (red.), *Z godnością w jesień życia*, Ośrodek Myśli Społecznej im. Ferdynanda Lassalle'a, Wrocław – Warszawa 2011, s. 14-16.

16 Tamże.

17 G. Kula, *Sytuacja rodzinna*, [w:] G. Bukowska, G. Kula, L. Morawski, *Ryzyko ubóstwa osób starszych*, Wydawnictwo CeDeWu, Warszawa 2011, s. 109.

wach biedy, w których z rent i emerytur seniorów korzystają całe rodziny dotknięte wykluczeniem¹⁸. 43% respondentów podziela opinię, że społeczeństwo potrzebuje osób starszych, bo są dobrymi sąsiadami i zwracają uwagę na to, co się dzieje w ich otoczeniu (wykres 3).

Wykres 3. Powody, dla których osoby starsze są potrzebne w społeczeństwie [%]

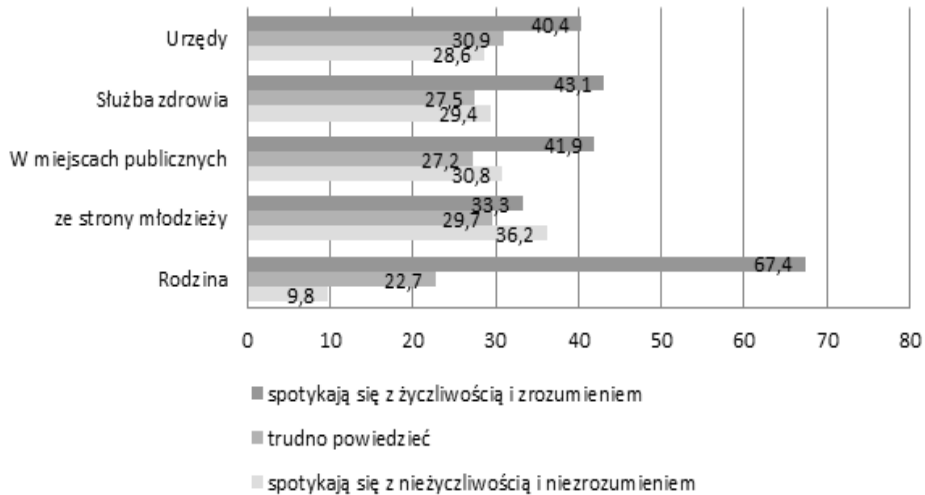

Źródło: opracowanie na podstawie badań własnych.

W celu pogłębienia wiedzy na temat nastawienia do osób starszych w społeczeństwie polskim zapytano respondentów, czy osoby starsze spotykają się z życzliwością lub jej brakiem w rodzinie i przestrzeni publicznej. 67% badanych uważa, że osoby starsze spotykają się z życzliwością w rodzinie.

¹⁸ W. Warzywoda-Kruszyńska, K. Kruszyński, *Dziedziczenie biedy i wykluczenia społecznego w perspektywie lokalnej polityki społecznej*, [w:] *Ubóstwo i wykluczenie społeczne w Polsce*, Raport krajowy Polskiej Koalicji Social Watch i Polskiego Komitetu European Anti-Powerty Network, Wydawca Kampania Przeciw Homofobii, Warszawa 2010, s. 54.

Wykres 4. Nastawienie do osób starszych w rodzinie i przestrzeni publicznej, [%]

Źródło: opracowanie na podstawie badań własnych.

Z tym stwierdzeniem nieznacznie częściej zgadzają się kobiety niż mężczyźni, odpowiednio 50,6% do 49%. W świetle wyników badań PolSenior 5,9% osób starszych w Polsce doświadczyło jakiejś formy przemocy. Należy zauważyć, że jeśli seniorzy doświadczyli przemocy w formie znieważenia lub lekceważenia, to jej sprawcami były najczęściej członkowie rodziny¹⁹ zamieszkujący wspólnie z osobą starszą²⁰.

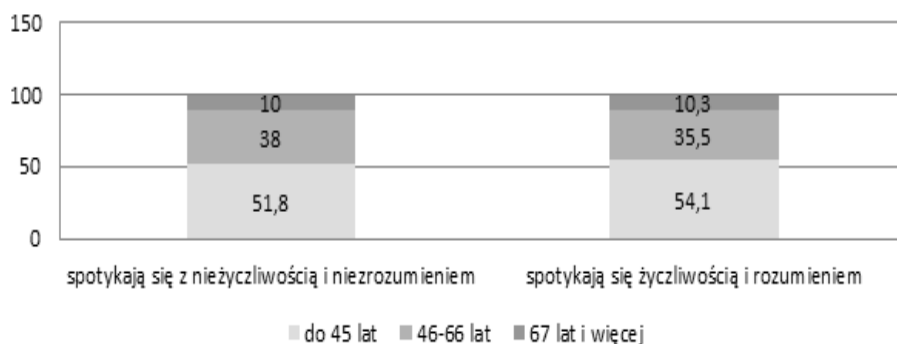
Obserwując rozkład odpowiedzi respondentów na pytanie dotyczące życzliwego bądź nieżyczliwego nastawienia do osób starszych w przestrzeni publicznej (w prowadzonym badaniu była ona definiowana jako miejsca publiczne, takie jak środki transportu, sklep, ulica, placówki służby zdrowia, urzędy), stwierdzono, że jest ono pozytywne. 42% respondentów uważa, że osoby starsze spotykają się z życzliwością w miejscach publicznych. 43% jest zdania, że takie nastawienie do osób starszych dominuje w placówkach służ-

19 Sprawcami nadużyć wobec osób starszych w rodzinie są zwykle młodszy – dorosłe dzieci i wnuki pełniące rolę tzw. opiekunów rodzinnych. Często przyczyną generującą przemoc wobec osób starszych jest występowanie u opiekunów następujących problemów: niepełnosprawność fizyczna i psychiczna, uzależnienia, bezrobocie, ubóstwo, zerwane więzi z partnerem życiowym, rysy charakteropatyczne – agresywne, przemocowe zachowanie, odbycie kary więzienia J. Twardowska-Rajewska, *Deficyty opiekuńcze wobec osoby starszej w rodzinie*, [w:] A. Kotlarska-Michalska (red.), *Człowiek stary w rodzinie i społeczeństwie*, „Roczniki Socjologii Rodziny” t. XXIII, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2013, s. 174.

20 M. Halicka, J. Halicki, P. Ślusarczyk, *Przemoc w stosunku do osób starszych*, [w:] M. Mossakowska, A. Więcek, P. Błędowski (red.), *PolSenior. Aspekty medyczne, psychologiczne, socjologiczne i ekonomiczne starzenia się ludzi w Polsce*, Termedia Wydawnictwa Medyczne, Poznań 2012, s. 506.

by zdrowia, a 40% jest przekonane, że ze zrozumieniem i życzliwością spotykają się osoby starsze w urzędach. Analizując nastawienie do osób starszych w rodzinie według podziału na przyjęte w badaniu trzy grupy wiekowe, zauważono, że w tym przypadku wiek nie jest zmienną różnicującą.

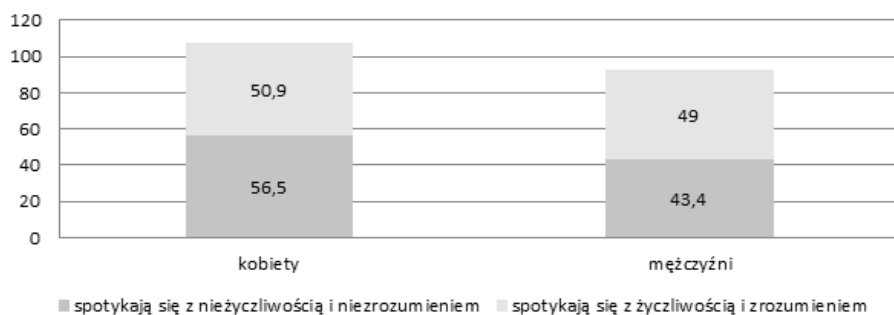
Wykres 5. Nastawienie do osób starszych według grup wiekowych [%]

Źródło: opracowanie na podstawie badań własnych.

W przypadku osób, które uważają, że seniorzy spotykają się z nieżyczliwością w rodzinie, zmienną wyraźnie różnicującą jest płeć. Kobiety częściej niż mężczyźni uważają, że osoby starsze spotykają się z nieżyczliwością – 56,5% do 43,4%.

Wykres 6. Nastawienie do osób starszych w rodzinie według płci [%]

Źródło: opracowanie na podstawie badań własnych.

Aktywność osób starszych

Literatura z zakresu psychologii i gerontologii społecznej prezentuje szereg teorii i koncepcji odnoszących się do procesu starzenia się i adaptacji do zmian

zachodzących w jego wyniku²¹. Koncepcja aktywnej starości, której założenia stanowią główny punkt odniesienia dla przedstawianych tu wyników badań, wpisuje się tylko w niektóre z tych modeli. W teoriach starzenia się ważną rolę odgrywa wybór przez jednostkę priorytetów i rezygnacja z części ról czy działań, natomiast koncepcja aktywnego starzenia się odnosi się do wielu obszarów aktywności: zawodowego, rodzinnego i społecznego²². Jednocześnie zagadnienie podejmowania w starszym wieku nowych wyzwań jest ściśle związane z bardzo indywidualną, mającą wymiar psychologiczny postawą wobec życia i starości²³. „Pozytywne starzenie się” to konstrukcja pojęciowa,

21 Do najczęściej wymienianych w literaturze przedmiotu teorii starzenia zalicza się teorie: wymiany, kontynuacji, selektywnej, aktywności, wyłączenia. Teoria wyłączenia zakłada proces stopniowego wycofywania się wraz z wiekiem z dotychczas pełnionych ról. Takie działanie powoduje osłabienie więzi emocjonalnych ze światem zewnętrznym. Proces wycofywania się osób starszych jest funkcjonalny zarówno dla społeczeństwa, jak i jednostki; choć inicjują go osoby starsze, to jest wspierany i podsycany przez konwencje społeczne. Teoria aktywności zakłada postrzeganie siebie przez pryzmat pełnionych ról społecznych. Wraz z postępującym procesem starzenia się role ulegają zmianie. Chcąc zatem utrzymać pozytywny obraz siebie, osoba starsza powinna po utracie jednych ról angażować się w inne. Warunkiem udanej starości jest więc możliwie długotrwała realizacja przez ludzi starszych wszelkich form aktywności. Poza zasięgiem tej teorii znajdują się problemy starzenia się osób, które we wcześniejszych fazach życia nie były aktywne lub które nie mogą być aktywne z przyczyn fizycznych lub psychicznych. Teoria kontynuacji zakłada, że jednostka w trakcie swojego życia rozwija stałe normy i obyczaje, buduje swoją osobowość i wchodząc w starość, zachowuje ukształtowane zdolności adaptacyjne. Ludzie wkraczają w okres starości z przygotowaniem zdobytym w poprzednich fazach życia. Teoria ta głosi, że generalnie możliwości adaptacyjne człowieka są bardzo duże i kolejne etapy życia oznaczają adaptację dokonywaną na własny sposób. Teoria wymiany przyjmuje, że wraz z wiekiem zmniejsza się wartość posiadanych zasobów jednostki – od zdrowotnych po materialne. W relacjach społecznych z innymi osobami skutkuje to ograniczeniem możliwości wymiany i w rezultacie następuje obniżenie poziomu uczestnictwa w życiu społecznym i powolne wycofywanie się z interakcji. Teoria selektywności, optymalizacji i kompensacji zakłada, że dobre starzenie wymaga dokonania przez jednostkę wyboru czynności, na które poświęci swą energię i czas (selekcja), rozwoju nowych umiejętności, które pozwolą na efektywne działanie w nowych warunkach. Zestawienie ujęć teoretycznych na podstawie: S. Steuden, *Psychologia starzenia się i starości*, PWN, Warszawa 2014, s. 71-82; P. Szukalski, *Plany zawodowe i przewidywania odnośnie do wieku przechodzenia na emeryturę*, [w:] P. Szukalski (red.), *Przygotowanie do starości. Polacy wobec starzenia się*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2009, s. 198-200; J. Halik, *Starzenie się społeczeństw jako proces demograficzny i społeczny*, [w:] J. Halik (red.), *Starzy ludzie w Polsce. Społeczne i zdrowotne skutki starzenia się społeczeństwa*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2002, s. 17-20.

22 J. Osiecka-Chojnacka, *Społeczne opinie o starości a wdrażanie idei aktywnego starzenia się*, „Studia BAS”, 2012, nr 2(30), s. 104.

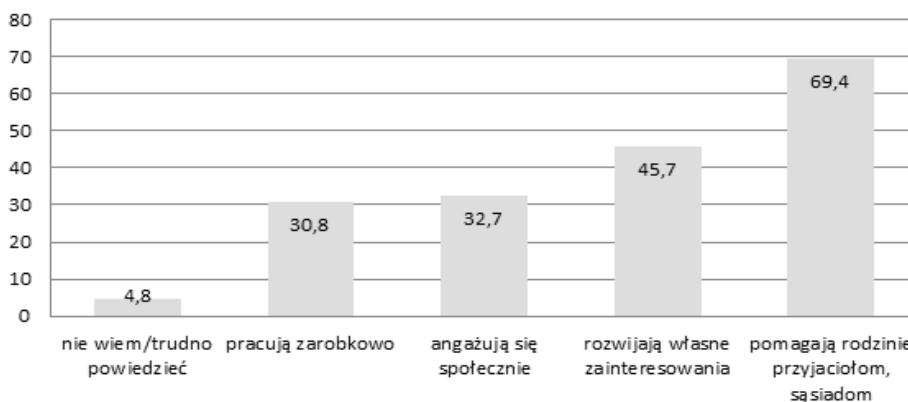
23 Wyróżnia się pięć typów postaw, jakie mogą przyjmować ludzie wobec starzenia się. Postawę konstruktywną charakteryzuje pogodzenie się ze starością i ewentualną śmiercią, zadowolenie z siebie i z kontaktów z innymi, wewnętrzne zintegrowanie oraz optymizm. Postawa zależności cechuje się biernością, zależnością od innych ludzi, odejściem z pracy zawodowej, oczekiwaniem zapewnienia poczucia bezpieczeństwa ze strony domu rodzinnego. Postawa obronna wyróżnia się samowystarczalnością i odrzucaniem pomocy innych, pesymistycznym patrzeniem na starość, które zostaje zamaskowane wzmoczoną aktywnością. Postawę wrogości wobec otoczenia konstytuuje agresywność i podejrzliwość wobec innych, niemożność akceptacji własnej

która opisuje człowieka wykorzystującego dostępne zasoby w procesie starzenia. Takie nastawienie i podejmowane pod jego wpływem działania mogą sprawić, że starzenie się będzie dla jednostki wartościowym, budującym doświadczeniem. Według P. Szukalskiego modele starzenia się, które mają prowadzić do pozytywnego starzenia się, odnoszą się do całego życia, a warunkiem aktywnej starości jest według tego autora mniej lub bardziej świadome przygotowanie się do niej, polegające na kultywowaniu w życiu orientacji na przyszłość. W takim ujęciu postawa życiowa prezentowana w starości kształtuje się w dużej mierze na wcześniejszych etapach życia, a starzenie się jest procesem przebiegającym w społeczności w sposób silnie zróżnicowany²⁴.

Badając postawy wobec seniorów, zadano respondentom pytania dotyczące obszarów aktywności osób będących na emeryturze, m.in. o to, co ich zdaniem, robią osoby starsze po przejściu na emeryturę i co powinny robić.

Respondenci licznie wskazali na te obszary aktywności osób starszych, które związane są z nieodpłatną pracą na rzecz rodziny i/lub osób spoza gospodarstwa domowego (69%). Blisko co drugi badany uważa, że osoby, które przechodzą na emeryturę, rozwijają swoje zainteresowania (45,7%), a 1/3, że angażują się społecznie (wykres 7).

Wykres 7. Postawy wobec aktywności osób starszych – co, zdaniem respondentów, robią osoby starsze po przejściu na emeryturę [%]

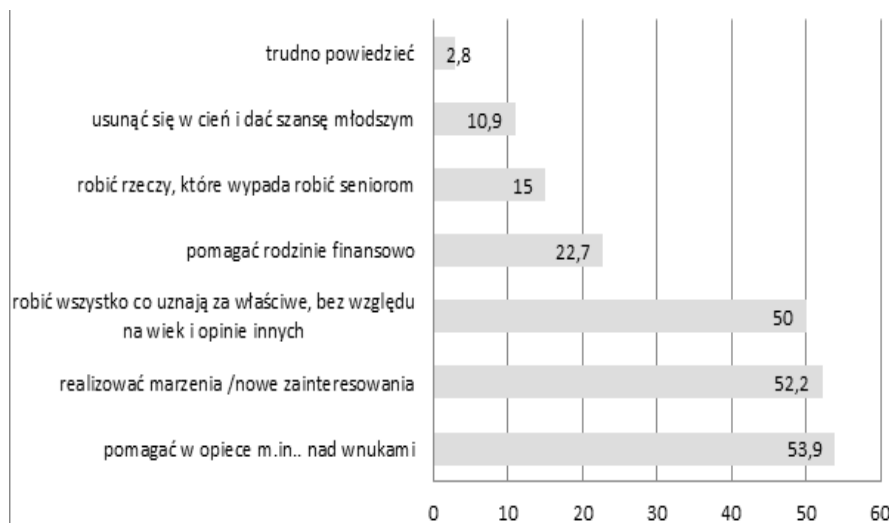
Źródło: opracowanie na podstawie badań własnych.

starości i nadchodzącej śmierci, zazdrość oraz wrogość wobec młodych ludzi, izolowanie się od otoczenia, samowystarczalność i aktywność (najczęściej zawodowa). Postawa wrogości skierowana na samego siebie objawia się pasywnością, pesymistycznym pogodzeniem się ze starością, traktowaniem śmierci jako wyzwolenia, niezadowolaniem z życia. Tamże, s. 104-105.

²⁴ P. Szukalski, *Plany zawodowe i przewidywania odnośnie do wieku przechodzenia na emeryturę*, [w:] P. Szukalski (red.), *Przygotowanie do starości. Polacy wobec starzenia się*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2009, s. 198-200.

Rozkład odpowiedzi na pytanie o to, co powinny zdaniem respondentów robić osoby starsze po przejściu na emeryturę, pozwala stworzyć swoistą hierarchię zadań. Pierwsze miejsce zajmuje w niej pomoc najbliższemu (53,9%). Równie ważne dla respondentów jest realizowanie marzeń (52,2%), jak i postępowanie zgodne z przekonaniami (50%), (wykres 8).

Wykres 8. Postawy wobec aktywności osób starszych – co zdaniem respondentów powinny robić osoby starsze po przejściu na emeryturę [%]

Źródło: opracowanie na podstawie badań własnych.

Taki rozkład odpowiedzi pozwala przypuszczać, że przynajmniej w sferze deklaracji społeczeństwo wspiera postawę „pozytywnego starzenia się”. Blisko co czwarty badany uważa, że osoby starsze powinny pomagać finansowo rodzinie (22,7%).

Jak wygląda aktywność osób starszych? Na wstępie należy zauważyć, że aktywność społeczna seniorów rozumiana jako zaangażowanie na rzecz wspólnoty lokalnej, rodziny, najbliższego sąsiedztwa w ramach wolontariatu bądź też w sposób niesformalizowany jest jedną z wielu form ich aktywności. Trzeba jednak pamiętać, że działalność wolontariacka – formalna i nieformalna – czy też filantropia w bardzo istotny sposób przyczyniają się do podniesienia jakości życia. Autorzy badania „Zaangażowanie społeczne Polek i Polaków” wskazują na szereg korzyści, jakie, zdaniem osób zaangażowanych w działania na rzecz innych, daje taka forma aktywności. Są to m.in. korzyści psychologiczne (poczucie bycia potrzebnym innym, przyjemność płynąca z podejmowania tego typu działalności); korzyści wynikające z nawiązywania relacji towarzyskich i społecznych (szacunek i sympatia

innych, możliwość nawiązania kontaktów i bycie w grupie); korzyści bezpośrednie (zdobycie nowych umiejętności, doświadczeń)²⁵. Działalność na rzecz innych osób, jak się okazuje, może zmniejszać deficyty w obszarze życia społecznego, szczególnie u osób starszych.

W społeczeństwie polskim istnieją wyraźne różnice w poziomie zaangażowania formalnego (wolontariat formalny) i bezpośredniego (zaangażowanie bezpośrednio oznacza podejmowanie działalności społecznej bez pośrednictwa organizacji). Jak wynika z Raportu GUS „Wolontariat w organizacjach i inne formy pracy niezarobkowej poza gospodarstwem domowym – 2011”, udział osób dobrowolnie poświęcających swój czas na pracę niezarobkową w 2010 roku wyniósł 18% w zakresie pracy społecznej w ramach różnych struktur organizacyjnych oraz 45% w odniesieniu do pomagania innym bez pośrednictwa organizacji lub instytucji. Zaangażowanie w wolontariat w organizacjach, grupach lub instytucjach deklarowało 10% badanych, w pracę niezarobkową świadczoną bezpośrednio na rzecz rodziny spoza własnego gospodarstwa domowego, osób znajomych lub nieznanym, społeczeństwa lub środowiska – 26%. Co ważne, w bezpośrednie pomaganie rodzinie, znajomym, nieznanym lub środowisku ponadprzeciętnie angażowały się osoby w wieku 45–64 lat (31% z nich, czyli o 14 punktów procentowych więcej niż w populacji ogółem)²⁶.

Autorzy raportu podkreślają, że zaangażowanie społeczne Polaków, w tym osób starszych, utrzymuje się na niskim poziomie. Blisko co piąty badany (19%) przyznaje, że w ciągu dwunastu miesięcy poprzedzających badanie poświęcił swój wolny czas na dobrowolną i nieodpłatną pracę w jakiejś organizacji pozarządowej (stowarzyszeniu, fundacji), instytucji Kościoła czy innej organizacji²⁷. Obszarem ciągle niewykorzystanego potencjału kapitału ludzkiego i społecznego osób starszych jest działalność wolontaryjna tej grupy wiekowej. Dla przykładu, w województwie mazowieckim²⁸ jedynie co piąta organizacja współpracuje z wolontariuszami

25 P. Adamiak, *Zaangażowanie społeczne Polek i Polaków. Wolontariat, Filantropia, 1% i wizerunek organizacji pozarządowych*, Raport z badania 2013, Stowarzyszenie KLON/JAWOR, Warszawa 2014, s. 47-49.

26 GUS, *Wolontariat w organizacjach...*, s. 77-85.

27 Tamże, s. 7-8.

28 Stowarzyszenie Centrum Wolontariatu w 2012 roku w ramach projektu „Aktywni seniorzy – aktywni wolontariusze”, dofinansowanego z funduszy Rządowego Programu na rzecz Aktywności Społecznej Osób Starszych na lata 2012-2013, zleciło przeprowadzenie badania „Wolontariat seniorów w województwie mazowieckim”. Celem badania było zdiagnozowanie oraz oszacowanie potencjału wolontariatu seniorów w województwie mazowieckim. Pomiar objął dwie grupy: seniorów i korzystające z ich usług organizacje. W przypadku seniorów próba całkowita wyniosła 506 osób, W przypadku organizacji było to 120 instytucji. Badanie odbyło się w dwóch etapach: Desk research + jakościowy pomiar pogłębiony (FGI – focus group interview – seniorzy); etap drugi objął badaniami ilościowymi seniorów i organizacje.

seniorami²⁹. Należy pamiętać, że seniorzy przeciętnie 61% swego wolnego czasu spędzają w domu. Ponad ¼ osób starszych (27%) spędza w domu cały swój wolny czas. To oznacza, że przeciętny senior mógłby poświęcić tygodniowo kilka godzin na pracę jako wolontariusz, oczywiście zależnie od stanu zdrowia. Z badań przeprowadzonych przez Stowarzyszenie KLON/JAWOR wynika, że wolontariuszami w Polsce są głównie osoby młode, dobrze wykształcone oraz lepiej zarabiające³⁰.

W prezentowanych badaniach aktywność osób starszych ogranicza się w dużej mierze do spotkań towarzyskich ze znajomymi i przyjaciółmi (51,1%), pomocy w opiece nad wnukami (43,8%), uczestniczenia w praktykach religijnych (42,6%). Jedynie 9% badanych będących na emeryturze pracuje społecznie (wykres 9).

Wykres 9. Obszary aktywności wskazywane przez respondentów będących na emeryturze [%]

Źródło: opracowanie na podstawie badań własnych.

29 Innym przykładem ciekawych badań dotyczących wolontariatu, w tym wolontariatu podejmowanego przez osoby starsze, jest badanie „Wolontariat w pomocy społecznej na terenie województwa lubelskiego”, które zostało przeprowadzone na przełomie maja i czerwca 2011 roku przez Zespół Obserwatorium Integracji Społecznej w Regionalnym Ośrodku Polityki Społecznej w Lublinie, w ramach projektu systemowego „Koordynacja na rzecz aktywnej integracji” programu operacyjnego Kapitał Ludzki, priorytet I, działanie 1.2. Badanie miało charakter dwuetapowy i było skierowane do 385 jednostek organizacyjnych pomocy społecznej funkcjonujących na terenie województwa lubelskiego. Ankiety i wyniki badań dostępne są na stronie internetowej ROPS Lublin: www.obserwatorium.rops.lubelskie.pl.

30 P. Adamiak, *Zaangażowanie społeczne Polek i Polaków...*

Jeszcze mniej korzystnie wypada podejmowanie działalności w obszarze samokształcenia i rozwoju własnych zainteresowań. Zmienną wyrażającą różnicującą poziom aktywności podejmowanej przez osoby będące na emeryturze jest płeć. Kobiety znacznie częściej angażują się w różne formy działania niż mężczyźni (szczegółowe dane prezentuje tabela 2).

Tabela 2. Obszary aktywności wskazywane przez respondentów będących na emeryturze według płci [%]

Procentowanie wierszowe	N =	Mężczyźni	Kobiety	RAZEM
Pomagam dzieciom lub innym członkom rodziny w działalności zarobkowej, prowadzeniu gospodarstwa rolnego, firmy	51	41,2	58,8	100,0
Pomagam w opiece nad wnukami	77	35,1	64,9	100,0
Spotykam się ze znajomymi, przyjaciółmi w domu i poza nim	89	40,4	59,6	100,0
Poświęcam się swojemu hobby (np. ogródek działkowy, śpiew w chórze, majsterkowanie i inne)	53	43,4	56,6	100,0
Rozwijam swoje zainteresowania (np. czytam książki, chodzę do teatru, kina, muzeów, podróżuję, dokształcam się)	33	33,3	66,7	100,0
Chodzę do kościoła, uczestniczę w mszach, nabożeństwach	75	37,3	62,7	100,0

Źródło: opracowanie na podstawie badań własnych.

Konkluzje

Przeprowadzone badanie pokazało, że nastawienie Polaków do osób starszych jest pozytywne. 89% respondentów uważa, że seniorzy są potrzebni w społeczeństwie. Bardzo wyraźnie zaznaczona jest ważna rola osób starszych w opiece nad wnukami, co wyróżnia polskich seniorów na tle krajów europejskich. Ponad 40% respondentów uważa, że seniorzy spotykają się z życzliwością w przestrzeni publicznej, a ponad 67%, że takie pozytywne nastawienie do osób starszych panuje w rodzinie. Badania pokazały, że istnieją statystyczne różnice pomiędzy nastawieniem do osób starszych a niektórymi cechami społeczno-demograficznymi, takimi jak

pleć czy wiek. W obszarze szeroko rozumianej aktywności badania potwierdziły niski poziom zaangażowania seniorów w działalność społeczną, samokształcenie i rozwijanie swoich zainteresowań. W kontekście pozytywnego nastawienia społecznego do podejmowania przez nich takiej aktywności wyniki mogą sugerować, że „samowykluczanie” się osób starszych z niektórych sfer życia nie wynika z negatywnego nastawienia społecznego do tej grupy osób. Takie przypuszczenie zdaje się potwierdzać również fakt, że wśród respondentów uznających osoby starsze za obciążenie dla społeczeństwa było 14% osób powyżej 67 roku życia. Przeprowadzone badania wskazują na potrzebę znacznie bardziej pogłębionych badań nad przyczynami „samowykluczania się” osób starszych z życia społecznego, jak również nad zagadnieniem „pozytywnego starzenia się”.

Attitudes towards the elderly and old age

The aim of the article is to analyse the attitudes towards the elderly and old age in Polish society. The data come from a survey conducted at the end of 2014, on a sample of 1010 adult Poles aged 15 and more. The results of the survey present an image of society which, in most cases, has a favourable attitude towards the elderly and appreciates their contribution to social life. The survey shows the relationship between some of the independent variables, such as age, gender and education which determine the attitude towards the elderly and the ageing process in general. The results indicate that Polish people rarely think about their ageing, and it is mostly women, rather than men, who give it some thought.

Bibliografia

- Active Ageing Index, <http://www1.unece.org/stat/platforma/display/AAI/II.+Ranking>
- Adamczyk M., BALL, *The Mapping Project Looking forward to a dynamic Third Age NATIONAL REPORT – Poland*, Uniwersytet Trzeciego Wieku, Lublin 2014.
- Adamiak P., *Zaangażowanie społeczne Polek i Polaków. Wolontariat, Filantropia, 1% i wizerunek organizacji pozarządowych*, Raport z badania 2013, Stowarzyszenie KLON/JAWOR, Warszawa 2014.
- ARFP (Akademia Rozwoju Filantropii w Polsce), *Rynek pracy a osoby bezrobotne 50+. Bariery i szanse*, Raport, Warszawa 2007.
- Bakalarczyk R., *Ubóstwo wśród ludzi starszych*, [w:] M. Syska (red.), *Z godnością w jesień życia*, Ośrodek Myśli Społecznej im. Ferdynanda Lassalle’a, Wrocław – Warszawa 2011, s. 7-20.

- Czapiński J., Błędowski P., *Aktywność społeczna osób starszych w recepcji Polaków*, Diagnoza społeczna 2013, Warszawa 2014.
- Eurobarometr, Discrimination in Europe. Executive summary. Komisja Europejska, Bruksela 2003.
- Eurobarometr, Discrimination in the European Union, Komisja Europejska, Bruksela 2007.
- Eurostat <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tps00001&plugin=1> [Dostęp: 06.04.2015].
- Frąckowiak T., Kapała M., Zubik A., Cieślak A., *Konstruowanie obrazu starości i jego implikacje społeczne a perspektywa danych empirycznych*, [w:] J. Kowalski, P. Szukalski (red.), *Starość i starzenie się jako doświadczenie jednostek i zbiorowości ludzkich*, Zakład Demografii UŁ, Łódź 2006, s. 312-318.
- GUS, *Komunikat dotyczący liczby mieszkańców*: <http://stat.gov.pl/dla-mediow/komunikaty-prasowe/komunikaty-i-oswiadczenia/wyjasnienie-dotyczace-liczby-mieszkanow-polski,10,1.html> [Dostęp: 06.04.2015].
- GUS, *Rocznik Demograficzny, Stan i struktura ludności*, Warszawa 2014.
- GUS, *Wolontariat w organizacjach i inne formy pracy niezarobkowej poza gospodarstwem domowym – 2011*, Warszawa 2012.
- GUS, *Metainformacje*, <http://stat.gov.pl/metainformacje/sloownik-pojec/definicje-pojec/862,pojcie.html> [Dostęp: 06.04.2015].
- Halicka M., *Satysfakcja życiowa ludzi starych*, Akademia Medyczna, Białystok 2004.
- Halicka M., Halicki J., Ślusarczyk P., *Przemoc w stosunku do osób starszych*, [w:] M. Moszakowska, A. Więcek, P. Błędowski (red.), *PolSenior. Aspekty medyczne, psychologiczne, socjologiczne i ekonomiczne starzenia się ludzi w Polsce*, Termedia Wydawnictwa Medyczne, Poznań 2012, s. 496-509.
- Halik J., *Starzenie się społeczeństw jako proces demograficzny i społeczny*, [w:] J. Halik (red.), *Starzy ludzie w Polsce. Społeczne i zdrowotne skutki starzenia się społeczeństwa*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2002, s. 17-20.
- Kędziora K., Śmieszek K., Zima M., *Równe traktowanie w zatrudnieniu. Przepisy a rzeczywistość*, Raport z monitoringu ogłoszeń o pracę, Polskie Towarzystwo Prawa Antydyskryminacyjnego, Warszawa 2009.
- Kijak R., Szarota Z., *Starość – między diagnozą a działaniem*, Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich, Warszawa 2013.
- Kula G., 2011, *Sytuacja rodzinna*, [w:] G. Bukowska, G. Kula, L. Morawski, *Ryzyko ubóstwa osób starszych*, Wydawnictwo CeDeWu, Warszawa 2011, s. 97-118.
- Miszczak E., *Stereotypowy obraz człowieka starego w Polsce*, [w:] J. Kowalski, P. Szukalski (red.), *Starość i starzenie się jako doświadczenie jednostek i zbiorowości ludzkich*, Zakład Demografii UŁ, Łódź 2006, s. 305-311.
- Osiecka-Chojnacka J., *Społeczne opinie o starości a wdrażanie idei aktywnego starzenia się*, „Studia BAS” 2012 nr 2(30), s. 101-128.
- Raport o kapitale intelektualnym Polski*, Warszawa 2008, s. 125 <http://obserwatorium.cmsiko.pl/sites/default/files/2011-07-27-11-06-10.pdf> [Dostęp: 15.04.2015].
- Steuden S., *Psychologia starzenia się i starości*, PWN, Warszawa 2014.
- Szukalski P., *Plany zawodowe i przewidywania odnośnie do wieku przechodzenia na emeryturę* [w:] P. Szukalski (red.), *Przygotowanie do starości. Polacy wobec starzenia się*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2009, s. 198-200.

- Twardowska-Rajewska J., *Deficyty opiekuńcze wobec osoby starszej w rodzinie*, [w:] A. Kotlarska-Michalska (red.), *Człowiek stary w rodzinie i społeczeństwie*, „Roczniki Socjologii Rodziny”, t. XXIII, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2013, s. 171-185.
- Warzywoda-Kruszyńska W., Kruszyński K., *Dziedziczenie biedy i wykluczenia społecznego w perspektywie lokalnej polityki społecznej*, [w:] *Ubóstwo i wykluczenie społeczne w Polsce*, Raport krajowy Polskiej Koalicji Social Watch i Polskiego Komitetu European Anti-Powerty Network, Wydawca Kampania Przeciw Homofobii, Warszawa 2010, s. 49-56.